

Meniace sa historické naratívy: „Všetko jasné!“

Changing historical narratives: „Everything's clear!“

DOI: 10.31577/EtnoRozpra.2021.28.2.07

Helena Tužinská

Abstract

The paper addresses questions concerning change as a fundamental variable in historical narratives and resistance to it. Group identification plays an important role in the formation of narratives, which is situational, multiple, changeable, and also composed of We and Us, for contrast with others. The author discusses how the perspective of the Other can be extracted from history and geography textbooks of neighbouring countries and historical minorities. The reproduction of cognitive bias, especially (ethnic and racial) stereotypes, may represent a problem. What is crucial in this investigation is that not in every society or geopolitical space, and not in every historical time, have people defined and are defining themselves through race or ethnicity. In the past, status was more significant; today it may be an acquired identity through activities in transnational corporations or in religious and other ideologically oriented groups. The author concludes by turning her attention back to the way data is collected and interpreted, especially the "truth" in the eye of the beholder.

Key words

ethnicity, race, narratives, history, change, perspective, bias

Kľúčové slová

etnicita, rasa, naratívy, história, zmena, perspektíva, zaujatosť

Acknowledgement

Vydanie príspevku bolo podporené grantom VEGA č. 1/0194/20 Morálne naratívy o náboženských a etnických skupinách vo vyučovaní vybraných predmetov na základných školách.

Kontakt / Contact

doc. Mgr. Helena Tužinská, PhD., Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave,

Gondova 2, 811 02 Bratislava, Slovenská republika, e-mail: helena.tuzinska@uniba.sk

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1135-3007>

Ako citovať / How to cite

Tužinská, H. (2021). Meniace sa historické naratívy: „Všetko jasné!“. *Etnologické rozpravy*, 28(2), 71-78. <https://doi.org/10.31577/EtnoRozpra.2021.28.2.07>

Forma nejestvuje.
Forma je nehybná a realita je pohyblivá.
Skutočná je len neustála zmena formy.
Forma je momentálny záznam zmeny.

Henri Bergson

1. Tichý dialóg verejného a lokálneho diskurzu

V oficiálnom a verejnom diskurze, v učebniciach aj v masmédiách sa na prvý pohľad môže zdať, že reprezentovanie dejín národnostnej menšiny je prítomné do tej miery, aké silné má aktuálne politické zastúpenie v štruktúrach, ktoré napríklad o tvorbe učebníc a kurikul rozhodujú. Lokálny diskurz je nemenej dôležitý, prítomný v regionálnej tlači, televíziách, sociálnych sieťach či na kultúrnych podujatiach obcí. Predpokladám, že dejinám menšín v lokálnom diskurze je venovaná pozornosť, ak majú aj politickú zhodu s reprezentáciou obce (prenesene *Cuius regio, eius religio*).

Pri tomto reprezentovaní sa robí dôraz na statickosť etnickej a rasovej identifikácie, čím sa živí pôda pre šírenie stereotypov. Zabúda sa na flexibilitu skupinovej identifikácie (Eriksen, 1995), ktorá je:

1. situačná, v závislosti od symbolického oprávnenia a osobných skúseností
2. premenlivá, v závislosti od meniacich sa systémových hraníc a vnímaných sociálnych kontrastov
3. zložená z “my” (pre vnútornú súdržnosť) a z “nás” (videných zvonka) pre kontrast s druhými
4. viacnásobná (spolupatričnosť s viacerými skupinami naraz sa nevylučuje).

Každý z nás pochádza z rodov s predkami rôznych príslušností, je len otázkou (ne)do-
stupnosti historických záznamov, aby sme ich paletu vedeli konkretizovať. Eriksen (1995:

435) tvrdí, že jednotlivci, ktorí sú členmi viacerých skupín, založených na rôznych princípoch – trieda, etnicita, rod, profesia, náboženské a politické presvedčenie a ďalšie – sú menej naklonení nekompromisne investovať do konfliktov než tí, ktorí celú svoju osobu definujú vo vzťahu k jednej skupine (napríklad rasovej alebo etnickej). Podčiarkuje tiež možnosť vykračovať z polaritného „My-Oni“ a tak rámcovať etnický kontrast nekonfliktným spôsobom ako „My-Nás“ (we-hood and us-hood) v zmysle rovného nazerania na seba očami druhého.

Pravdaže si uvedomuje, že už aj slovo „my“ je situačné, pretože sa spravidla vzťahuje na rôzne kolektívy v závislosti od kontextu. „My“ implikuje „oni“, inklúziu aj exklúziu (Eriksen, 2015: 2). Eriksen vysvetľuje, ako ľudia nemusia byť kultúrne a zároveň sociálne integrovaní. Napríklad, niekto hovorí úradným jazykom a pozná zvyky, ale nemá lokálne sociálne siete alebo naopak, má sociálne siete cez prácu, ale neovláda reč a lokálne zvyky. Strach zo straty národnej identity je podľa neho často výsledkom skúsenosti, že kultúrna integrácia sa deje buď na privysokkej úrovni – transnacionálne či globálne – (viac zahraničnej TV produkcie než vlastnej, lokálnej), alebo je „škála prinízka/priblížka, preto neschopná mobilizovať obyvateľov naprieč krajinou tak, aby vytvorila abstraktnú komunitu“ (Eriksen, 2015: 19).

Spravidla si však v každodennom živote tieto nuansy ľudia nemajú prečo uvedomovať. Pripisovanie skupinovej identifikácie môže vyvolávať v jej členoch, ako aj nečlenoch rôzne pocity. Pocity voči vlastnej a iným skupinám ovplyvňujú názory a postoje, ktoré k nim máme. Emocionálna reakcia tak môže byť spúšťačom presvedčení, stereotypov, predsudkov aj konania. Tieto procesy majú evolučný význam, nespustia sa však za každých okolností. V propagande sú zneužíteľné, ak ľudia uveria, že sú prirodzené a nemienné. Hľadajú premisy pôvodnosti, autochtonnosti, aboriginality, nativity, pravosti, tradicionality. Naučené rozdiely ponúkajú nálepky pre šírenie predsudkov a diskrimináciu s politickými cieľmi (pozri napríklad Lešková, Uhrin, 2020). Človek je však tvor tvorivý, s kapacitou nielen ovládať vlastnú pudovosť, ale aj nachádzať spoločný význam pojmu ľudskosť. Verejný a lokálny diskurz potrebujú vytvárať komunikačné priestory na dialóg. Ak nedostanú miesto, pestrosť skupinových identifikácií bledne, hneď, červenie...alebo nemá vôbec žiadnu farbu, a o slovo sa prihlásia biele miesta.

2. Biele miesta: učebnice susediacich krajín, spojte sa!

Za perspektívne línie výskumu pri vyplňaní „bielych miest“ v dejinách danej etnickej minority považujem tie, pri ktorých sa výskumník riadi pravidlom „nemusím sympatizovať, ale môžem empatizovať“ (Atran, 2010) a tak dokáže predstaviť perspektívy aj tých aktérov, ktorí by danej etnickej menšine nepriali ani prežiť. Ako nekorektný sa mi javí postup, ktorý obchádza komplexnosť výskumného problému, a v konečnom dôsledku stereotypizuje (a zväčša aj politizuje).

Opustiť autostrádu a vybrať si cestu, ktorá vedie k detailným objavom, znamená stratiť očakávanú rýchlosť. „Biele miesta“ nie sú len tie, ktoré nemajú historickú mapu, ale aj tie, ktoré nereflektujú navigačný systém ako taký. Pod navigáciou v súčasnom poznaní ohľadom rasových a etnických klasifikácií myslím procesy ich tvorby a šírenia. Známe kognitívne skreslenie, ktoré je často využívané v propagande, je stereotyp. Tento pojem je prevzatý z tlačiarenského priemyslu – predstavuje štočok (fr. *cliché*), teda odliatok, ktorý

podstatne zrýchľuje tlač (Wikipedia, b. d.). Preto stereotypom označujeme zrýchlené, mechanické, teda prevzaté šírenie reprezentácií (Tomek, 2018). V tejto súvislosti *výnimka* odkazuje na priam nemožný proces „vyňatia“ z odliatku. Výnimka totiž s fixovaným odtlačkom „nesedí“. Že sa myseľ celého stereotypu vzdá, je menej pravdepodobné, ako to, že si ho potvrdí.

Navigačný systém mysle má svoje evolučné opodstatnenie. Napriek tomu, že pri triedení dát najprv ponúka „autostrády“, ak má k dispozícii dostatočne podrobnú mapu, potrebuje mať i motiváciu si ju priblížiť. Kartografi a kronikári majú moc vybrať z množstva dát tie významné (ak Google mapám firma nezaplatí za zobrazenie svojej adresy, ostáva jej miesto biele.) Tak si počínajú aj „historické mapy“ – ponúkajú „autostrády“. Nezanedbateľnú úlohu v tvorbe týchto máp majú aj dôveryhodné osoby mimo školy. Aký dodatočný výklad histórie deti počúvajú od rodičov, starých rodičov alebo iných príbuzných či okolia? „Ako ste sa to učili v škole? Ja ti vysvetlím, ako to bolo *naozaj!*“ (počas Slovenského štátu, SNP, repatriácie, kolektivizácie, ...).

Teraz si predstavme, že by sme sa narodili na rôznych miestach Slovenska, s inou než majoritnou národnosťou. Ako by sa nám čítali v škole s vyučovacím jazykom slovenským súčasné učebnice dejepisu, občianskej náuky alebo geografie, ak by naši rodičia boli Rómovia, Židia, Nemci, Česi, Maďari, Rusíni, či z inej menšiny (viac pozri Botík, 2007)? Aký komunikačný priestor je menšinám venovaný v súčasných učebniciach? Pretože správne tušíme, že skromný, Štátny pedagogický ústav (2020) vydal doplnkový učebný materiál pre ZŠ *Národnostné menšiny – zoznámme sa*. Každý z trinástich národnostných menšín žijúcich na území dnešného Slovenska je venovaných šesť strán o histórii ich príchodu, súčasnosti aj tradíciách. Pokračovanie dialógu by predstavovali otázky z učebníc týchto menšín, ktoré boli písané pre ich vlastných žiakov. Samostatný priestor by si zaslúžili menšiny, ktoré majú niekoľko desaťročí názov „nové“.

Možností ako šíreniu etnických a rasových stereotypizácií predchádzať je množstvo. Osobný kontakt, spoločné projekty, kultúrne akcie... alebo aj prehľad dobových učebníc (vrátane súčasnosti) viacerých etníc. Žiaci tak majú možnosť pozorovať samotný proces tvorby historického naratívu, pýtať sa na príčiny zmeny pera kronikára a kartografa.

Angelica Dass kombinuje fotografiu, sociológiu a ľudské práva – v projekte *Humanae* predstavuje ľudí všetkých odtieňov a priradzuje im číslo podľa medzinárodnej klasifikačnej stupnice Pantone (Dass, b. d.). Z pestrej palety je na prvý pohľad zrejmé, že päť rás tak, ako sú v siedmackej učebnici občianskej náuky, nestačí. Je tam toľko „výnimiek“, že nestačia ani podtypy, pretože pri akejkoľvek snahe výnimku presne definovať, objaví sa ďalší „nezaraditeľný“. Philip Kottak uvádza, ako v brazílskom Arembepe si ľudia v dedine so 750 obyvateľmi určili 40 rasových typov, pričom označenie jednotlivých typov nielen menia podľa potreby, ale určujú ich aj podľa rôznych, navzájom neporovnateľných kritérií (Kottak, 1983).

M. Hrabovský, autor monografie *Rasa – rasové klasifikácie ľudí* vysvetľuje históriu spojenia farby pleti s menejcennosťou. Toto spojenie bolo „jednou z najmocnejších a najdeštruktívnejších intelektuálnych myšlienok všetkých čias“ (Jablonski, 2012, citované podľa Hrabovský, 2018: 53). Rasa dodnes nemá všeobecne prijímanú vedeckú definíciu, a teda ani stanoviteľný počet. Myseľ však rada zoskupuje, naturalizuje, tvorí „prirodzené druhy“ a pripisuje im nezmazateľnú esenciu. Je to jeden zo spôsobov, akým myseľ organizuje

poznatky o prírode a spoločnosti. Neskúmame však poznatky o esencii, ale len reprezentácie esencie (Kanovský, 2004). Podľahnúť tomuto klamu by bolo rovnako nerozvážne, ako trvať na geocentrizme len preto, že je voľným okom pozorovateľný. Napriek tomu, že „nejestvujú žiadne ostré hranice, len plynulé prechody“ (Krekovič, 2015), myseľ tiež ponúka „medzirasový efekt“, teda jav, že sa nám ľudia „inej rasy“ javia rovnakí. Dočasu – až po dlhšom čase pozorovania si začneme uvedomovať aj v rámci jednej skupiny rôznosť jednotlivcov (Hugenber a kol., 2007).

Už len samotné uvedomovanie si tejto predispozície pomáha. Na definíciách záleží. Milan Hrabovský detailne ukazuje, ako „rasa“ nie je príčina identifikácie, ale dôsledok inštitucionálnych praktík a spôsobov, akými sa o nej hovorí a koná. Preto je vo výskume cestou intersekcionálna analýza, ktorou sa sledujú možné z/zne/výhodnenia ako súčin viacerých reprezentácií, vrátane tých o rode, etnicite, statuse, vierovyznaní a iných.

Zaujatosť rasou v „image society“ môže súvisieť aj so vzhľadom, ako dôležitým zdrojom sebadefinície. Esencializácia sa charakterizuje tak pozorovateľne, ako aj neviditeľne, pričom na svoju legitimizáciu používa aj genetiku. Komerčné genetické testy z analýzy sliny (Sørensen, 2016) majú jasný antirasistický odkaz, zároveň však predstavujú farebnú mapku a percentuálny pomer „etnicít“ jednotlivca. V propagačnom videu sú tak na jednej úrovni „gény“ francúzske, britské, írske, španielske, talianske,... a východoeurópske. Aké osviežujúce bolo s kritikou tohto videa študentom ponúknuť rozhovor Miloša Krekoviča s genetikom Mariánom Baldovičom. Rozhovor je výbornou demýtizáciou presvedčení, že by mohli geneticky jestvovať napríklad „starí Slováci“. V prvom rade, v celej Európe je viac potomkov paleolitických lovcov a zberačov, než neolitických roľníkov. Podstatné však je, že „národy, národnosti či jazykové skupiny v genetike prakticky nejestvujú. (...) Aj keby jestvovali starí Slováci, geneticky by sme neboli ich väčší dedičia ako trebárs Maďari. Geografická blízkosť bola pre náš genofond podstatnejšia ako etnografická, kultúrna, či jazyková blízkosť Slovákov k ostatným skupinám Slovanov“ (Krekovič, 2015).

Nie v každej spoločnosti či geopolitickom priestore a nie v každom čase sa ľudia definovali a definujú cez rasu či etnicitu. V minulosti bola dôležitejšia stavovská príslušnosť a konfesionalita (Botík, 2021), dnes to môže byť získaná identita cez činnosť v nadnárodných korporáciách a v rôznych ideologicky zameraných zoskupeniach. Obráťme však svoju pozornosť späť na spôsob získavania a interpretácie dát.

3. Historické naratívy a „Pravda“ v oku pozorovateľa

„Aké Oko – taký Objekt“ („As the Eye – such the Object“) Týmto citátom Williama Blakea režisér Theo Anthony (USA) otvára film *All light, everywhere* (Všetko jasné!), ktorý sme mali možnosť vidieť v rámci festivalu „Jeden svet“ 2021. Film je pre túto diskusiu podnetný v spôsobe, akým vedie dialóg s divákom: strieda opis zberu dôkazného materiálu pomocou používania telových kamier (v policajnom zbore USA) s históriou zachytávania obrazu ako takého, aj pre prípadnú identifikáciu nepriateľov.

Nedokonalosti ľudského videnia provokovali k mnohým vynálezom. Autorovi sa darí ukázať, ako tesne idú ruka v ruke technológie produkcie obrazu a interpretácia nových „dôkazov“, aj ako blízko má k sebe kriminalistika, forenzná antropológia aj etnológia.

Vynálezca prvej fotopušky využil princíp guľometu a rozdelil predtým plynulo vnímaný

pohyb na sekvencie s vlastnými súradnicami. Každý záber (shot) má vlastný rámec a kontext, ktorý už nezachytáva, no napriek tomu vzbudzuje dojem objektivity – trafil. Snímka nezobrazuje svet za svojimi hranicami, ale ak sa dobre pozeráme, táto hranica sa vždy objaví (pri skladaní snímok zhora sa občas stratí bodka – človek). Snímka je zásahom, a podobne ako balistické technológie, vie dosiahnuť ďaleko a sem-tam netrafí.

Záznam mechaniky pohybu ukazuje nové neviditeľné vzory sveta – prístrojmi, ktoré sú s udivujúcou presnosťou predurčené „nahradiť pozorovateľa“. Ľudské zmysly tvoria klamlivé zdania, preto polícia v USA používa telové kamery, ktorých audit môžu predložiť na súde ako doklad o originalite dôkazu. Táto „pamäťová pomôcka policajta“ mu umožňuje upraviť vyhlásenie v súlade s dostupným videom. Nový naratív tak môže retroaktívne ospravedlniť použitie sily. Ostáva však otázka, ktorú si etnografia kladie často (Bužeková, Jerotijević, 2012): „Keď snímka rozpráva, o čom hovorí?“

Keď obrázky v učebniciach rozprávajú „samé za seba“, o čom hovoria? Do akého dialógu dostávajú vybrané obrázky učiteľstvo a žiactvo? Ako predísť výlučnosti pohľadu majority (okom štátu), a uniknúť pasci monoperspektivity? Súčasná historiografia sa snaží aj o vtáčiu perspektívu (ako i policajný monitoring záberov z dronov, z verejných kamier či satelitov). Pre porozumenie pohybov a zmien v historických naratívoch je posolstvo filmu trefné: „Akt sledovania je zásahom. Nevidíme svet, ale tento zásah“ (Anthony, 2020). Presne ako pointa Rogersa Brubakra: „Etnicita nie je vec o sebe, ale perspektíva na svet“ (Brubaker, 2006). V súvislosti s predošlou argumentáciou, problém nie je v jestvovaní stereotypu, ale v stotožnení sa s ním.

V roku 1879 Alphonse Bertillon predstavil systém sledovania podozrivých, kde osobu po zatknutí odfotia a odmerajú jej jedenásť antropometrických mier. „Hovoriace portréty“ hovoria mierami, „preukázateľne“. Na ilustračných obrázkoch sú všetci oblečení v bielych košeliach a spolupracujú. Na kurzoch k štandardizácii týchto metód mal Bertillon obľúbený citát: „Oko vidí v každej veci len to, čo v nej hľadá, a hľadá v nej len to, o čom už má predstavu“ (Anthony, 2020). Celkom v zhode s tým, čo vieme o povahe kognitívnych skreslení, aj o etnocentrizme.

Vo výskume je potrebné vyhnúť sa práve tejto slepej škrvne a neaplikovať rámce vlastnej kultúry na hodnotenie inej kultúry. Etnocentrizmus býva spájaný s pojmi, ako kultúrna nadradenosť, stereotypizácia, niekedy aj rasizmus, pričom sa odkazuje nielen na etnické, ale hlavne na kultúrne a sociálne identifikácie. Metodologický etnocentrizmus znamená, že autor nadraduje hlavnoprúdovú výskumnú metodológiu (alebo aj teóriu) na úkor iných, pričom býva jednou z foriem metodologického neokolonializmu. Jeho opakom je dekolonizácia, teda paritné zapojenie perspektív predstaviteľov skúmanej skupiny (v zbere, v interpretácii dát, aj v sebaaprezentácii).

Jeden z historicky známych príkladov etnocentrického postupu je v počiatkoch eugeniky. Tento pojem (= dobre narodený) ako prvý v r. 1879 použil Francis Galton, bratanec Charlesa Darwina. Ako prvý tiež predstavil techniku kompozitnej fotografie. Kolekciu obrázkov zoradil podľa typov: *kriminálnik*, *pacient s tuberkulózou*, *rodinná podobnosť*, *americký vedec*, *židovský typ*, pričom snímky naskladal na fotoplatňu a ukázal ich priemer a odchýlky. Galton tvrdil, že „všetko spoločné zostáva, a všetko individuálne má sklon zmiznúť“ (Anthony, 2020).

Jeho obrazová štatistika zločincov mala predpovedať (podobne ako predtým predpovedal počasie), ako vyzerá človek, ktorý má sklon upadnúť do zločinu, no miesto toho nám zanechal vlastnú predstavu zločinca. Nikdy totiž nevysvetlil, na základe akých kritérií sa rozhodol, ktoré snímky zahrnie. V tejto chvíli filmu vidíme prechody medzi snímkami zlievané tak, ako je to známe zo súčasných videoúprav kompozitných tvárí – vyzerajú presvedčivo, no v skutočnosti nejstávajú.

Galtonova **Eugenika** „je ako strom, ktorý čerpá materiály z mnohých zdrojov a organizuje ich do harmonickej entity“ (Anthony, 2020). Jeho stredovými koreňmi je genetika, antropológia, etnológia, geografia, štatistika a mnohé iné cez antropometriu, mentálne testovanie až po náboženstvo a politiku. Ešte pred pár rokmi by som toto považovala za svedectvo o prežitku. Stačí si však vypočúť súčasné správy – temer neprejde deň, aby v nich nebola zmienka o činoch ľudí, s propagandistickými posolstvami „nového veku“ a s filozofiou tzv. čistých rás, kde je „všetko jasné“. Jasné ako cliché, fixované ako stereotyp. No ako povedal Bergson (1911: 302), skutočná je len neustála zmena formy.

Referencie

- Anthony, T. (Režisér). (2021). *All light, everywhere!* [Všetko jasné!] [Film]. Super LTD.
- Atran, S. (2010). *Talking to the enemy: violent extremism, sacred values, and what it means to be human*. London: Allen Lane.
- Bergson, H. (1911). *Creative Evolution*. New York: Henry Holt and Company.
- Botík, J. (2007). *Etnická história Slovenska*. Bratislava: Lúč.
- Botík, J. (2021). Zástoj konfesionality v živote slovenských enkláv v stredovýchodnej Európe. *Ethnologia Slovaca et Slavica*, 43 (v tlači).
- Botík, J., Hrušíková, E. a kol. (2020). *Národnostné menšiny – zoznámme sa*. Bratislava: Štátny pedagogický ústav Bratislava. <https://www.statpedu.sk/files/sk/vyskum/publikacna-cinnost/ucebne-texty/narodnostne-mensiny-zoznamme-sa.pdf>
- Brubaker, R. (2006). *Ethnicity without Groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bužeková, T. a Jerotijević, D. (Eds.). (2012). *Metodologické problémy etnografického výskumu*. Bratislava: Ústav enológie SAV.
- Dass, A. (b. d.). *Humanae*. <https://angelicadass.com/photography/humanae/>
- Eriksen, T. H. (1995). We and Us: Two Modes of Group Identification. *Journal of Peace Research*, 32(4), 427-436.
- Eriksen, T. H. (2015). The Meaning of 'we'. In: P. A. Kraus, P. Kivisto (Eds.), *The challenge of minority integration* (s. 2-21). Berlin: De Gruyter Open.
- Hrabovský, M. (2018). *Rasa. Rasová klasifikácia ľudí*. Bratislava: Veda.
- Hugenberg, K., Miller, J. a Claypool, H. M. (2007). R). Categorization and individuation in the cross-race recognition deficit: Toward a solution to an insidious problem. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43(2), 334-340.
- Jablonski, N.G. (2012). The struggle to overcome racism. *New Scientist*, 9(1), 26-29.

Kanovský, M. (2004). Etnická identita, kognitívny prístup a terénny výskum: Ako na to. *Etnologické rozpravy*, 11(2), 11-24.

Kottak, C. P. (1983). *Assault on Paradise: Social Change in a Brazilian Village*. New York: McGraw-Hill.

Krekovič, M. (18. 4. 2015). *Genetik: Sme rovnako Maďarmi ako sú oni starými Slovákmi*. Denník N. <https://dennikn.sk/103926/genetik-sme-rovnako-madarmi-ako-su-oni-starymi-slovakmi/>

Lešková, D. a Uhrin, M. (2020). Postoje majority na Slovensku k rómskej menšine. *Etnologické rozpravy*, 27(1), 71-92.

Sørensen, S. G. (10. 6. 2016). *The DNA Journey: how it was made*. Momondo. <https://www.momondo.com/discover/momondo-the-dna-journey-how-it-was-made>

Tomek, I. (2018). Stereotyp. In Z. R. Nešpor (Ed.), *Sociologická encyklopedie*. Praha: Sociologický Ústav AV ČR. <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Stereotyp>

Wikipedia (b. d.). Stereotype (printing). In *Wikipedia*. Získané 2. 12. 2021, z [https://en.wikipedia.org/wiki/Stereotype_\(printing\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Stereotype_(printing))